

УДК 159.955.4:159.923

Бугерко Я. М.

канд. психол. наук, доцент кафедри психології Інституту педагогіки, психології та інклюзивної освіти РВНЗ «Кримський гуманітарний університет» (м. Ялта)

РЕФЛЕКСИВНІ МЕХАНІЗМИ ФОРМУВАННЯ СУБ'ЄКТНОГО ПРОСТОРУ ОСОБИСТОСТІ

У статті здійснено аналіз формування особистості під кутом зору її суб'єктних властивостей; розглядається рефлексія як специфічний регулятивний центр психодуховної реальності людини; показано, що рефлексивна організація внутрішнього світу людини відбувається за допомогою процесів інтеграції і диференціації меж смислової сфери особистості; виділено умови рефлексивно-співтворчого освітнього простору, які забезпечують індивідуально-вчинкове поле самовизначення особистості.

Ключові слова: смислова сфера особистості, суб'єктний простір, рефлексивно-співтворче середовище, індивідуально-вчинкове поле самовизначення та самотворення.

Постановка проблеми. Головний критерій людського життя — задоволеність або незадоволеність своїм буттям. Людина, на відміну від всіх інших живих істот, не просто реалізує свій життєвий цикл, не просто живе, але й усвідомлює повноту (чи неповноту) свого існування. При цьому вона здатна не лише тлумачити і сприймати життєві події, а й конструювати їх, що робить кожне людське життя неповторним і визначає нескінченну різноманітність траєкторій життєвого шляху. Однак складність особистого життя в тому, що за життєвими фактами, подіями і явищами не завжди «проглядається» їхня сутність, їхній сенс для самої людини, а відтак вони не в повній мірі впливають на формування її суб'єктності, тієї «властивості психіки людини, яка виражається у самодетермінованому, свідомому вияві зовнішньої та внутрішньої активності на трьох рівнях: «індивід», «особистість», «індивідуальність» [4, с. 475]. Обмеженість суб'єктного простору людини веде до збіднення відчуття унікальності і неповторності її внутрішнього світу, її цілісності, єдності, самототожності, дуже обмежує можливості поводитися вільно і незалежно від зовнішніх причин і обставин, здійснювати вільний і відповідальний вибір життєвого шляху.

Аналіз останніх публікацій. Значна увага в психологічній науці приділяється проблемі самовизначення особистості, знаходження нею свого місця в різних формах і структурах суспільного життя, окреслення головних завдань та напрямків особистісного зростання, визначення зовнішніх і внутрішніх умов, які спричиняють, визначають активність і зрілість особистості. Різні аспекти життєвого шляху особистості, лінійного розвитку, життєві стратегії і концепції вивчали Б. Г. Ананьєв, Ш. Бюллер, І. І. Логінова, Б. Ліверхуд, С. Л. Рубінштейн та інші дослідники. Ак-

тивні дослідження у зазначеному форматі здійснюють Т. М. Титаренко, К. О. Абульханова-Славська, В. І. Ковальов, З. С. Карпенко, зокрема, вивчення трансспективи особистості (дослідження Т. Н. Березіної під керівництвом К. О. Абульханової-Славської) як такого психологічного утворення, в якому органічно поєднуються і генеруються минуле, теперішнє і майбутнє особистості, що дозволяє людині вибудовувати власну життєву стратегію, знаходити унікальну цінність, смисл і призначення свого життя, відчувати себе суб'єктом діяльності; дослідження аксіопсихологічної персонології (З. С. Карпенко), яка передбачає співвіднесення функціональних особливостей індивіда, які характеризують його як суб'єкта діяльності із змістовними особливостями людини, котрі конституують її як особистість [3, с. 36]. Таким чином, поняття життєвого шляху особистості нерозривно пов'язане з поняттям суб'єкта. Проблему об'єктивності і об'єктності у глибинно-психологічному пізнанні розглядає Т. С. Яценко. Варто зазначити, що аналіз особистості під кутом зору її суб'єктних властивостей (С. Л. Рубінштейн, В. А. Богданов, В. Ф. Сафін, З. С. Карпенко), де суб'єкт розглядається «як функціональна характеристика, а особистість — змістовна характеристика людини» [5, с. 39] ставить проблему диспозиційної саморегуляції поведінки людини, ціннісно-сміслової визначеності її життя, а відтак — дослідження особливостей формування її суб'єктного простору.

Мета статті — розкрити особливості формування суб'єктного простору особистості як поля вільного і відповідального самотворення, де реалізується фундаментальна людська здатність до саморозвитку, самовизначення, спроможність вибудовувати власну життєву стратегію, знаходити унікальну цінність, смисл і призначення свого життя.

Виклад основного матеріалу з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Культурний розвиток індивіда неможливий без привласнення ним загальнолюдських цінностей. Важливим механізмом такого розвитку та ціннісно-сміслового наповнення людини як суб'єкта, особистості, індивідуальності, універсума є смислова рефлексія.

Рефлексія постає не лише як специфічно людська здатність, яка дозволяє кожній особистості зробити свої думки, емоційні стани, дії і відносини й узагалі всю себе предметом спеціального розгляду (аналізу, оцінки, осмислення) і практичного перетворення, а й внутрішньо організовується як психологічний механізм зміни індивідуальної свідомості і формування самосвідомості. Впливаючи на саму себе, людина змінює себе, координує свою діяльність, емоції, думки, співвідносить їх з ціннісно-смісловими підставами — своїми, навколишніх, загальнолюдськими. Іншими словами, рефлексія — це специфічний регулятивний центр психодуховної реальності та, власне, і всієї життєдіяльності людини [8, с. 252]. Саме з появою смислової рефлексії пов'язана ціннісно-сміслова визначеність життя конкретної особи.

Відразу зауважимо, що в літературі не виокремлюється такий вид рефлексії, як смислова. Однак дослідження рефлексії з позиції регулятивного підходу, де вона розглядається як глобальний інтеграційний

психологічний механізм організації і функціонування психіки людини, котрий спрямований на її самозміну, самопобудову у процесі регуляції життєдіяльності, здійснюється головним чином у контексті трансформації ціннісно-сміслових утворень (І. Н. Семенов, С. Ю. Степанов, Д. О. Леонтьєв, Ф. Ю. Василюк, К. О. Абульханова-Славська, А. С. Шаров), а тому однозначно вказує на потребу виокремлення такого виду рефлексії.

Психологічний механізм смислової рефлексії — постійно діюча або ситуативно спричинена цілісна психологічна організація, яка забезпечує виконання індивідуальним Я певних регулятивних функцій. Іншими словами, це «система зовнішньо-внутрішніх обмежень, котрі виконують регулятивну функцію» [8, с. 124]. Рефлексивна організація внутрішнього світу людини відбувається за допомогою глобальних процесів *інтеграції і диференціації меж* смислової сфери особистості. Розрізнення чи *диференціація* розгортається через усвідомлення людиною значущих елементів довкілля, що є для неї зовнішнім форматом існування або обмеженою значущістю (термін А. С. Шарова). Оцінюючи інформації про зовнішній світ, особа формує внутрішній еквівалент значущих чинників середовища, створює й приймає до реалізації модель ціннісно зорієнтованої поведінки. Ці еквіваленти або рефлексивні моделі взаємодії допомагають людині орієнтуватися в зовнішньому світі.

Проте діяльність людської свідомості не обмежується лише створенням моделей, які відтворюють, відображають зовнішню дійсність, оскільки рефлексія — це думка суб'єкта про наявний у нього образ реальності, тобто «критичний образ цього образу, який передбачає оцінку створених в уяві моделей» [9, с. 164]. Фактично, людська поведінка визначається не стільки поставленими цілями, скільки прийнятими нею цінностями, вмінням розрізняти корисне і шкідливе, добро і зло. Ціннісний вибір принципово рефлексивний, адже передбачає, що сама дійсність поляризована між добром і злом, а людина здатна створювати її психічний образ (себто, оцінити, виходячи з тих чи інших критеріїв (і, нарешті, створити образ образу, який визначає готовність слідувати одержаній оцінці).

Людина, проживаючи в соціокультурному довкіллі, має певний запас знань і норм, умінь і навичок, врешті-решт, набутий ментальний досвід, які необхідні їй для життя. Причому це не тільки знання, отримані нею у процесі навчання, але й неявний досвід життя (М. Полані), котрий людина використовує у своєму повсякденні. Навіть пам'ять — це антологія наших рефлексивних моделей про те, з чим ми зустрічалися, з чим взаємодіяли, що для нас важливе і цінне (М. Хайдеггер). Отож рефлексивні моделі взаємодії з об'єктами, людьми і знаннями — це і є, власне, інтенційний досвід, певним чином обмежований та оформлений у психіці людини, в її внутрішньому естві. Як істота пристрасна, котра завжди зацікавлено дивиться на світ і взаємодіє з ним, людина звертається до свого внутрішнього світу, до того, що для неї в даний момент актуальне і значуще. Тому інтенційна психічна активність, будучи спрямована на виконану чи виконувану діяльність, не тільки її якимось «безпосередньо» відображає й обмежує для суб'єкта, але і певним чином конструює, творить. Людина *збирає* й осмис-

лює обрамлення рефлексивної діяльності залежно від поставлених перед собою завдань і цілей.

Окреслений процес *збирання меж* спричинений не тільки упередженістю людини, але і прагненням цілісного віддзеркалення об'єкту в процесі регуляції виконуваної діяльності. При цьому сама діяльність актуалізує для людини смислові утворення, які оформляють і задають межі виконуваного діяння з урахуванням домінуючих смислових полів. Закони зв'язування цих меж можуть бути різні (причинно-наслідкові, ціннісно-смислові, організаційно-системні), і це надає людині додаткові шанси переформлювати діяльність, яка рефлексується, зважаючи на проблеми, цілі, задачі. У процесі зв'язування конкретних меж діяльного ставлення до світу вперше для людини сама діяльність стає цілісною і завершеною. І це закономірно, адже під час рефлексивного смислового зв'язування меж для неї виникає можливість заглянути як у майбутнє, так і в минуле, оскільки смисл обіймає межі активності, а відтак й обрамлює конкретний формат виконуваної діяльності.

Таким чином, виникає певний суб'єктний простір, в якому завдяки механізму смислової рефлексії відбувається самоорганізація інтенційної психічної активності, яка здійснюється на різних рівнях функціонування психіки задля досягнення у процесі взаємодії людини зі світом синергізму і виявляється у вибудовуванні і зв'язуванні меж свідомості, їх організації під час поступу до засад власної діяльності [7, с. 81].

Загальновідомо, що кожна людина живе у своїй реальності, а точніше в реальностях. Останні, через низку складних опосередкувань, пов'язані як з «первинною реальністю» (С. Л. Франк), так і з реальністю соціальних і культурних феноменів. Щоб адекватно розуміти те, що відбувається, ефективно і відповідально діяти, перетворювати світ, за нових умов людині потрібно постійно здійснювати рефлексивно-творчі зусилля в напрямку перетворення себе, формування власної індивідуальності, утвердження себе як особистості.

Однак практика показує, що далеко не кожна доросла й навіть освічена людина здатна до рефлексії. Не оволодівши її способами, не можна осмислити закономірності одержаних знань, об'єктивно оцінювати систему вартостей і ціннісних поглядів, котрі втілюються у смислах, які є супутниками суспільної діяльності, учинків і поведінки загалом.

За умови розвиненого рівня рефлексії людина здатна рефлексивно мислити і діяти, обстоювати власні цінності та їх інваріанти (ідеали, ідеї, ставлення, ціннісні орієнтації тощо). Обсяг і глибина знань і норм, умінь і навичок — показник правильного рефлексивного мислення і, відповідно, дії. Проте в сучасній практиці традиційної освіти злиття рефлексивної думки і рефлексивної дії часто просто не досягається. Думка не стає дією, вона існує ніби ізольовано, сама собою. Така неузгодженість — досить поширене явище не лише в освітній системі, а й у повсякденні. Тоді виявляється *ефект удаванності*, згідно з яким власне судження видається істинно вірним. Однак це — лише поверхнєве судження, не підтвержене фактами, конкретними вимірами досвіду чи знанням, тобто це ненаукове судження,

помилкова рефлексія. Найбільш характерними причинами останньої є недорозуміння проблеми, нестача знань (у судженні нехтується той чи інший фактор, який впливає на результат), скупість вітагенного досвіду (обмеженість кола спілкування, вузькість інтересів, поглядів, бідність світогляду), наявність негативних рис характеру (впертість, ревність, прагнення будь-якою ціною до лідерства та ін.).

Зрозуміло, що «засоби рефлексії» ніколи не дані від народження. Їх потрібно набути, а відтак навчитися рефлексії, освоюючи, зокрема, понятійний апарат, з допомогою якого можна висловити ті чи інші фрагменти дорефлексивного знання. Первинно засоби рефлексії набуваються, мабуть, шляхом спостереження за конкретними розгортаннями смислів в чуттєвих переживаннях і поведінкових актах, а потім вже відповідні смисли фіксуються завдяки мовним засобам. Наприклад, самоспостерегаємо певну низку чуттєвих переживань, власних дій, є можливість позначити актуалізований через них смисл певним словом («страх», «мужність», «задоволення» тощо). У такий спосіб проблема рефлексування — це перш за все проблема наявності засобів рефлексії. Розширюючи арсенал таких засобів, закономірно збільшується і сфера «явного», усвідомленого знання, а отже і суб'єктивний простір особистості. Водночас повна самосвідомість все ж принципово неможлива, тому що це привело б до парадоксальної ситуації: можливості «повідомити» своє Я іншому, що спричинило б необмежене «розмноження» Я. Тому залишається припустити, що дорефлексивне знання, яке утворює наше Я, нескінченне за обсягом. Тоді й завдання рефлексії є нескінченним у вирішенні, причому ця нескінченність простягається не лише «в ширину», а й «у глибину», адже кожен одиничний смисл може бути повністю розкритий тільки в контексті всього безмежного смислового поля, а значить і розширення сфери рефлексивного знання неминуче призводить до переосмислення вже досягнутого знання про себе [1, с. 284]. При цьому завдання рефлексії особливо складні тоді, коли мовиться про усвідомлення особливостей функціонування власних емоційної, потребово-мотиваційної та вольової сфер. Саме у цьому разі, як показує, зокрема, психоаналіз, наші знання про себе найменш достовірні, не надійні, підлягають викривленню. Природа останнього полягає не лише в існуванні специфічного механізму психологічного захисту, але й в унікальній, недосяжній у своїй винятковості, природі «самості», яка виявляється в емоційних і вольових явищах.

Вочевидь неможливо створити універсальну освітню технологію для «випікання» індивідуальності, швидше мовиться про індивідуальну траєкторію розвитку особистості учня. Одним із найбільш адекватних для вирішення цього завдання є рефлексивно-творчий підхід, згідно з яким становлення індивідуальності — це процес творчий, а тому йому не можна навчитися, до творчості можна тільки долучитися, стати її носієм. Важлива умова для індивідуального розвитку — створення особливого рефлексивно-співтворчого освітнього простору, який продукує особливу гаму переживань, діяльності і мислення, у результаті чого з'являються можливості: а) рефлексивного ставлення до різних сфер життя; б) формування здатності до трансцендування як виходу в індивідуально-особистісну

позицію; в) набуття досвіду ситуативного творення себе в кожен момент часу як унікальної цілісності, тобто індивідуальності.

Рефлексивно-співтворчий освітній простір можна подати як гетерархічну систему, тобто систему, в якій, на відміну від ієрархічної, немає фіксованого підпорядкування елементів, тому кожен із них може стати провідним залежно від своєї значущості і ступеня цілісності в даний момент часу. Крім того, вона фіксує місця розгортання різноманітної активності, події і різні діяльності, інформаційні та інтелектуальні ресурси, канали взаємозв'язку тощо.

Спільна паритетна освітня діяльність педагога і вихованців може бути охарактеризована як ціннісно-смисловий процес міжсуб'єктного спілкування, котрий результативно вказує на становлення системи цінностей індивідуальності. Цей процес утверджується як обмін із зростанням труднощів, оскільки під час освоєння нового змісту у навчальній взаємодії виникає новий досвід спілкування та діяльності, що значною мірою відбувається завдяки сформованій у вчителя *смисловій установці* на долучення учнів до ситуативних розвивальних взаємостосунків на засадах співавторства у здійсненні освітнього процесу, в якому має місце взаємна самозміна його суб'єктів-учасників. Така загальна установка реалізується через три конкретні «фасилітативні» установки, які обгрунтував К. Роджерс: а) конгруентність (природність, щирість), б) апріорне і безумовне прийняття особистості, в) емпатія. Очевидно, що оцінювання і самооцінювання власних досягнень, паритетне співробітництво, співтворчість учасників навчання, емпатійне розуміння — це фасилітативні установки сучасної освіти, які і формують суб'єктний простір особистості.

Освітня діяльність за інноваційних умов навчання осмислюється школярем як засіб, за допомогою якого він самовизначається у цій позиції, котра поступово набуває характеру природної форми його повсякденного шкільного життя. Тоді ця «повсякденність» переживається глибоко особистісно, оскільки проживається як низка великих і малих, але завжди *унікальних подій*, головна з яких — відкриття самого себе і своїх можливостей.

Подолання «знаннєвого» підходу в інноваційній освіті аж ніяк не означає применшення ролі знань. Фактично лише змінюється їх місце і функціональне призначення в освітньому процесі: із головної мети знання стають засобом становлення школяра як особистості, а головне професійне завдання вчителя полягає не в безпристрасній їх трансляції, а в такій організації освітнього процесу, за якого «зреалізовується світоглядно-вартісна форма вітакультурного зростання учня чи студента» [6, с. 122]. За таких умов оволодіння наступниками цінностями культури вводить їх в *індивідуально-вчинкове поле самовизначення*.

Реалізація цінностей учнями у шкільному навчанні відбувається як розвиток відношень і ставлень таким чином, що вони стають невід'ємними компонентами особистості, відбувається «збагачення соціально-культурного досвіду власного Я учнів як індивідуальностей, а також утвердження оригінальності та непересічності їхньої освітньої дії — конкретного вчинково-

го акту» [2, с.193]. Школярі не лише набувають знання через раціональне переконання, оволодівають нормами під час наслідування, а й обстоюють цінності у ситуаціях самотійного здійснення морального вибору. Власне, вони поступають як індивідуальності із суб'єктним ядром, причому активні, вільні відповідальну проектуванні, здійсненні і творчому перетворенні власної діяльності. Це свідчить про сформованість суб'єктного простору особистості як *поля вільного і відповідального самотворення*, коли реалізується фундаментальна людська здатність до саморозвитку, тобто спроможність змінювати власну життєдіяльність у предмет практичного перетворення, що в кінцевому результаті дозволить досягнути вершинних цінностей людської екзистенції.

Висновки

1. У процесі психодуховної регуляції смислової рефлексії «добудовує», оформляє внутрішній світ людини задля її найбільш ефективної взаємодії із зовнішнім світом. Вона є передумовою для цілеспрямованої зміни себе і переходу на новий, вищий і досконаліший ступінь розвитку, з її допомогою відбуваються інтеграція і диференціація внутрішніх смислових меж життєдіяльності людини, уможлиблюється формування суб'єктного простору особистості.

2. Важлива умова суб'єктного розвитку особистості — створення особливого рефлексивно-співтворчого освітнього простору, який продукує особливу гаму переживань, діяльності і мислення, у результаті чого з'являються можливості рефлексивного ставлення до різних сфер життя, набувається досвід ситуативного творення себе в кожен момент часу як унікальної цілісності, індивідуальності.

3. Спільна паритетна освітня діяльність педагога і вихованців характеризується як ціннісно-смиловий процес міжсуб'єктного спілкування, котрий сприяє оволодінню наступниками цінностями культури, вводить їх в індивідуально-вчинкове поле самовизначення, готує до вільного і відповідального самотворення як активних вільних і відповідальних суб'єктів власної діяльності.

Список літератури

1. Бугерко Я. Психологічні центри дослідження рефлексії як інтегрально-синергійної властивості Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний пед. університет ім. Г. Сковороди»: зб.наук.праць. — Переяслав-Хмельницький, 2011. — вип.22. — С. 281–286.
2. Гуменюк О. Є. Психологія впливу : [монографія] / Оксана Євстахівна Гуменюк. — Тернопіль : Економічна думка, 2003. — 304 с.
3. Карпенко З. Предмет і метод аксіопсихології особистості / Зіновія Карпенко // Психологія і суспільство. — 2008. — № 1. — С. 35–62.
4. Кузьменко І. Саморозвиток дитини з точки зору суб'єктного підходу / І. Кузьменко // Ментальність. Духовність. Саморозвиток особистості — Ч. I. — К., 1994. — С. 474–476.
5. Фурман А. Теорія освітньої діяльності як метасистема / Анатолій Фурман // Психологія і суспільство. — 2001. — № 3. — С. 105–144; 2002. — № 3–4. — С. 20–58

6. Сафин В. Ф. Психология самоопределения личности: Уч.пособие по спецкурсу / В. Ф. Сафин. — Свердловск: Смерд.ГПИ, 1986. — 142 с
7. Шаров А. С. Онтология рефлексии: природа, функции и механизмы // Рефлексивные процессы и управление. — 2005. — Т. 5, № 1. — С. 71–92
8. Шаров А. С. О-граниченный человек: значимость, активность, рефлексия : [монография] / Анатолий Сергеевич Шаров. — Омск : Изд-во ОмГПУ, 2000. — 358 с.
9. Шрейдер Ю. А. Искусственный интеллект, рефлексивные структуры и антропный принцип / Ю. А. Шрейдер // Вопросы философии. — 1995. — № 7. — С. 160–166.
10. Яценко Т. Об'єктивність та об'єктність у глибоко-психологічному пізнанні / Тамара Яценко // Психологія і суспільство. — 2008. — № 1. — С. 88–92.

Бугерко Я. Н.

кандидат психологических наук

доцент кафедры психологии

Института педагогики, психологии и инклюзивного образования

РВУЗ «Крымский гуманитарный университет» (г. Ялта)

РЕФЛЕКСИВНЫЕ МЕХАНИЗМЫ ФОРМИРОВАНИЯ СУБЪЕКТНОГО ПРОСТРАНСТВА ЛИЧНОСТИ

Резюме

В статье осуществлен анализ формирования личности под углом зрения ее субъектных свойств; рассматривается рефлексия как специфический регулятивный центр психодуховной реальности человека; показано, что рефлексивная организация внутреннего мира человека происходит с помощью процессов интеграции и дифференциации пределов смысловой сферы личности; выделены условия рефлексивно-сотворческого образовательного пространства, которые обеспечивают поле самоопределения личности.

Ключевые слова: смысловая сфера личности, субъектное пространство, рефлексивно-сотворческая среда, поле самоопределения и самотворчества.

Buherko Y. M.

candidate of psychological sciences, assistant of professor

the department of psychology

Institute of pedagogics, psychology and инклюзивного education

«Crimean humanitarian university» (Yalta), Ukraine

REFLEXIVE MECHANISMS OF FORMING THE SUBJECT SPACE OF PERSONALITY

Summary

The analysis of subject properties of personality is carried out in the article; a reflection is examined as a specific center of the internal world of man; reflexivna organization of the internal world of man takes a place with the help of processes of integration and differentiation; the terms of reflection educational space, which are instrumental in self-determination of personality, are selected.

Key words: semantic sphere of personality, subject space, reflection environment, self-determination and self creation.